גילוי אליהו וממון המוטל בספק[66] (ג, א)

כלי 'גמרא באמונה' המיושמים בסוגיה:

כלי 2: להמריא מתוך הסוגיה לבירור נושאים כלליים
כלי 3: הקושיות כהזמנה למסע

מבוא

כאשר ישנו ממון המוטל בספק מצינו מספר דרכים לברר את הספק, כגון: א. כל דאלים גבר[67]. ב. חלוקת הממון על ידי שבועה[68]. ג. המוציא מחבירו עליו הראיה[69]. ד. הנחת הממון "עד שיבוא אליהו"[70] ועוד.

66. הודפס בגירסה באנגלית: Natan Kotler, Searching for Elijah the Prophet, **Hakirah** vol. 34 Fall 2023, p. 319-324.

67. ב"ב לד, ב. דרך זו לברר את הספק היא דווקא כאשר אין מי שמוחזק בחפץ המוטל בספק, עי' תוס' ב"מ ב, א ד"ה ויחלוקו.

68. משנה ראשונה בב"מ: "שנים אוחזין בטלית... זה ישבע שאין לו בה פחות מחציה, וזה ישבע שאין לו בה פחות מחציה, ויחלוקו". התוס' שם מדגישים שמדובר שכל אחד מוחזק בחלק מהטלית שתופס "דחשיב כאילו כל אחד יש לו בה בודאי החצי דאנן סהדי דמאי דתפיס האי דידיה".

69. ב"ק מו, א: "זה כלל גדול בדין המוציא מחבירו עליו הראיה". וראה שם מו, ב: "א"ר שמואל בר נחמני: מניין להמוציא מחבירו עליו הראיה? שנאמר: מי בעל דברים יגש אליהם, יגיש ראיה אליהם. מתקיף לה רב אשי: הא למה לי קרא? סברא הוא, דכאיב ליה כאיבא אזיל לבי אסיא!" וברש"י גיטין מח, ב ד"ה המוציא נאמר שכלל זה הוא מדאורייתא.

70. ב"מ ג, א; לז, א.

בפרק זה נדון בדרך האחרונה לבירור ספקות ממוניות: "יהא מונח עד שיבא אליהו".

השאלות

1. עלינו לברר מהו פירוש הוראה זו: האם הכוונה שיש להניח את הממון המוטל בספק עד שאליהו עצמו יגיע ויאמר של מי הממון? או שהכוונה היא שיש להניח את הממון לטווח זמן בלתי מוגדר עד שהאמת תיוודע? לפי הפירוש השני הביטוי "עד שיבוא אליהו" הינו ביטוי מטאפורי העשוי לבטא תקופה עתידית רחוקה ואין הכוונה דווקא לאליהו עצמו.

2. לפי הפירוש הראשון שאליהו עצמו יגיע ויברר את הספק – יש לשאול במה כוחו של אליהו גדול מכוחם של שאר גדולי הדורות. מדוע דווקא אליהו ולא משה רבינו? וכן, יש לשאול כיצד מבחינה הלכתית ואמונית אליהו יכול לברר את הספק? והרי נאמר "לא בשמיים היא"[71] ואליהו הרי היה נביא ולמדנו שאין נביא יכול לפסוק הלכה מכח נבואתו (כפי שהרמב"ם כתב בהקדמתו למשנה)! וממה נפשך – אם תאמר שהוא פוסק מכח חכמתו, חזרה השאלה למקומה: במה כוחו של אליהו גדול מכוחם של שאר החכמים?

א. מהו "עד שיבא אליהו"?

1. השיטה המינימליסטית "עד שיוודע האמת"

רבי ישעיה דטרני [הריא"ז[72]] כותב בפסקיו: "הפקידו אצלו שני בני אדם

71. וראה ב"מ נט, ב.

72. רבי ישעיה אחרון ז"ל (להבדיל מסבו רבי ישעיה דטרני הזקן הרי"ד).

זה מאה זוז וזה מאתים, וזה אומר מאתים שלי ומאה של חברי והוא אינו יודע, הרי זה נותן מאה לזה ומאה לזה והמאה יהיו מונחים עד שיבא אליהו, **כלומר עד שיוודע האמת**" (ב"ק פרק ט הלכה ה אות יז-יח). **אם כן**, הביטוי "עד שיבוא אליהו" אינו בהכרח שאליהו עצמו יבוא, אלא זהו ביטוי מטאפורי המבטא זמן בלתי מוגדר לבירור האמת. הנפקא מינה היא שאם האמת תתברר לפני שיבוא אליהו יתנו את הכסף לבעליו ואין צורך להמתין עד שאליהו יגיע באופן ממשי.

2. אליהו עצמו יברר את הספק

אולם לא כולם נוקטים בשיטה רציונאלית-מינימליסטית זו, שהביטוי "עד שיבוא אליהו" הינו מטאפורה בלבד. יש שהבינו את המושג לפי פשוטו שבאמת אליהו עצמו יגיעו לברר את הספקות.

רבינו חננאל מפרש: "הכל יהא מונח עד שיבוא אליהו **ויאמר למי הם**" (בבא מציעא ג, א). רבינו חננאל מוסיף שלוש מילים " ויאמר למי הם" – אליהו עצמו יבוא ויגלה לנו מי הבעלים האמיתיים.

הרי"ף מתייחס בשו"ת שלו (סימן נג) לספיקות בירושה וכותב: "ומה שישתייר מן הנכסים יפקידנו בית דין אצל נאמן ויכתוב שמו של ב"ד עד שיבא יורש, ואם לאו יהא מונח עד שיבא אליהו ויודיע מי הוא היורש, וזהו הטעם בכל מה שאומרים יהא מונח עד שיבא אליהו". הרי"ף לא התייחס רק לספק בו הוא עוסק באופן נקודתי אלא נתן לנו כלל שבכל מקום שכתוב "יהא מונח עד שיבוא אליהו" הכוונה היא שאליהו עצמו יגיע ויודיע כיצד להתייחס לממון המוטל בספק. כך נאמר גם בתשובות הגאונים[73].

73. ראה תשובות הגאונים (הרכבי) סימן קכה: "וששאלת מי שמת ולא נמצא לו

אם כן לפי רבינו חננאל והרי"ף הביטוי "עד שיבוא אליהו" מתפרש לפי פשוטו שאליהו הנביא יבוא בעצמו ממש ויודיע למי שייך הממון.

ב. שיטת רש"י

אולם כאשר אנו מגיעים לשיטת רש"י אנו נבוכים מעט, כי נראה שרש"י משלב בין שתי השיטות הללו. רש"י מתייחס באותו עמוד לבירור הספק "עד שיבוא אליהו", אך בשני פירושים שנראים סותרים זה את זה:

בתחילת דבריו כותב רש"י על המילים: "ואם נטל לא יחזיר – ואם בא אחר ואמר שלי הוא, וסימן אינו נותן בו – לא יחזירנו שמא אינו שלו, וסוף הבעלים לבוא ויביא עדים שהניחו שם, לפיכך יהא מונח ביד זה עד שיבא אליהו, דהאי לא יחזיר – לא שיהא שלו קאמר... אלמא: מידי דמספקא לן דמאן נינהו – צריך להניחו ביד מי שהוא, **עד שיתברר הדבר**" (ב"מ לז, ב). נראה שהסיפא של דברי רש"י "עד שיתברר הדבר" מתייחסת להוראה "עד שיבוא אליהו". ואם כן, נראה לכאורה שרש"י לא נקט שהכרחי שאליהו עצמו יגיע, אלא "עד שיתברר הדבר". דבריו דומים לדברי הריא"ז (שחי כמובן שנים רבות אחריו).

אך בהמשך פירושו רש"י כותב על המילים: "פסידא דגדול – של כלי גדול ששברוהו, וכשיבא אליהו ויאמר של מי הוא – נמצא מפסיד

יורש וכו'. התשובה היא שלא נמצא אצלנו מי שאין לו יורש אלא הגר. אבל ישראל על כל פנים יש לו יורש מפני שהנחלה ממשמשת והולכת עד ראובן. והקשו ולימא עד יעקב. ותרצו גמירי דלא כלי שיבטא. ואם כן הוא אין חייבין לפרוע מממונו להאלמנה ולבעל חוב אלא על פי מה שאמרו והנפרעת שלא בפניו לא תיפרע אלא בשבועה. ואם נשאר מן הממון אחרי שיפרעו למי שחייב לגבות בשבועה יניחו הנשאר אצל נאמן ויכתבו בשימוש בית דין ושימוש הקהלה וכשיבוא מי שמחוייבין לתת לו יתנוהו לו. ואם לאו ישאר אצל הנאמן עד שיבוא אליהו ויודיענו למי הם ויתנוהו לו. וזאת היא כוונתם באמרם יהא מונח עד שיבוא אליהו".

בשבירתו". ואם כן, מוכח שפירש לפי השיטה שאליהו עצמו יגיע ויכריע בספק (רבינו חננאל והרי"ף).

כיצד ניתן להבין את הסתירה בין שני פירושיו? אפשרות אחת להסביר את העניין היא שכאשר כתב "עד שיתברר הדבר" אין הכוונה לשלול שהדבר יתברר גם על ידי אליהו. בנוסף, כאשר כתב שאליהו יבוא ויאמר של מי הממון בספק, אין הכוונה לשלול בירור טבעי "שיתברר הדבר". ולכן נראה ששיטת רש"י ממצעת בין שתי השיטות הראשונות.

ג. שיטת הרמב"ם

1. השאלות

ברם כאשר אנו מגיעים לשיטתו של הרמב"ם הדברים הולכים ומסתבכים. בחלק מן המקרים בהם נאמר בגמרא במפורש שצריך להניח את הממון שבספק "עד שיבוא אליהו", הרמב"ם לא הזכיר את אליהו כלל, אלא השתמש בביטוי אחר לחלוטין "עד לעולם":

בהלכות שאלה ופקדון (ה, ד) כתב: "לפיכך אם הביאו לו השנים כאחד שלש מאות בכרך אחד ובאו ותבעו וכל אחד אומר המאתים שלי, נותן מנה לזה ומנה לזה **והשאר יהיה מונח אצלו עד לעולם או עד שיודה האחד לחבירו**". ובהלכות גזלה ואבדה (יג, ו) כתב: "באו שנים זה נתן סימני האבדה וזה נתן סימניה כמו שנתן האחר, לא יתן לא לזה ולא לזה **אלא תהיה מונחת עד שיודה האחד לחבירו או יעשו פשרה ביניהן**".

מדוע הרמב"ם לא הזכיר כאן את ההוראה שנאמרה בגמרא "עד שיבוא אליהו"? אין זה יכול להיות משום שהרמב"ם לא מכיר בהוראה זו שהרי כתבה במקומות אחרים:

בהלכות גזלה ואבדה (שם י) כתב: "הכריז או הודיע ולא באו הבעלים תהיה המציאה מונחת אצלו עד שיבא אליהו" (וראה גם שם בהלכה יב). ובהלכות מלוה ולוה (טז, יא) כתב: "המוצא שטר בין שטרותיו ואין יודע מה טיבו יהיה מונח עד שיבא אליהו".

וכן בהלכות מכירה (כ, ב) כתב: "הלוקח מאחד מחמשה בני אדם וכל אחד מהן תובע אותו ואומר אני הוא בעל המקח, והוא אינו יודע ממי מהם לקח, מניח דמי המקח ביניהם ומסתלק ויהיו הדמים מונחין עד שיודו או עד שיבא אליהו, ואם הוא חסיד נותן דמים לכל אחד ואחד כדי לצאת ידי שמים". רואים אם כן שהרמב"ם פסק דין 'עד שיבוא אליהו' במספר מקומות, ומדוע בשני מקומות כתב לשון אחרת?

ייתכן שניתן לבאר את הדברים לפי דבריו של הרמב"ם במקום אחר:

בהקדמתו למשנה כתב הרמב"ם לגבי פירוש הלכה מפי נביא:

> אבל בעיון ובדין ובחקירה בדיני התורה הרי הוא כשאר החכמים הדומים לו שאינם נביאים, ואם יפרש איזה פירוש, ויפרש מי שאינו נביא פירוש אחר, ויאמר הנביא אמר לי ה' כי פירושי הוא הנכון אין שומעין לו, אלא אפילו אלף נביאים שכולם כאליהו ואלישע פירשו איזה פירוש, ואלף חכמים וחכם פירשו היפך אותו הפירוש - אחרי רבים להטות, ועושים כדברי האלף חכמים וחכם, לא כדברי האלף נביאים המופלגים.
>
> וכך אומרים חז"ל האלקים אֵלו אמרה לי יהושע בן נון בפומיה לא הוה ציתנא ליה ולא שמענא מניה, ואמרו עוד אם יבוא אליהו ויאמר חולצין במנעל שומעין לו, בסנדל אין שומעין לו. כוונתם בכך שאין תוספת וגרעון בתורה מצד הנבואה בשום פנים.

אם כן כיצד אליהו יכול לברר את הספיקות והרי אם מצד נבואתו אין שומעים לו ואם מצד חכמתו מדוע כוחו גדול מכח שאר החכמים?

2. אליהו לא מכריע כשיש מחלוקת והכחשה

הרב״ז[74] שפרן הסביר בשו״ת שלו[75] רעיון נפלא ביותר:

> והרמב״ם בפירוש המשנה בסוף עדיות פירש וז״ל, אליהו לא יוסיף ולא יגרע בתורה, אבל יסלק ויסיר החמסים בלבד, ואין בזה מחלוקת ולא הכחשה כו׳... ואזיל לשיטתו בהלכות יסודי התורה ובהקדמתו לפירוש המשניות הנ״ל, שאין שומעין לנביא בהלכה כנ״ל. ופי׳ ״לא בשמים הוא״, שכבר נתנה תורה בסיני ודו״ק.
>
> וסבור הייתי לומר, כי על כן דקדק הרמב״ם בהלכות שאלה ופקדון (ה, ד) ושינה מלשון המשנה: ״והשאר יהיה מונח עד לעולם, או עד שיודה האחד לחבירו״ ע״ש. ובמשנה בבא מציעא (לז, א) איתא: ״והשאר יהא מונח עד שיבא אליהו״ [ור׳ יוסי שס״ל ג״כ שם: הכל יהא מונח עד שיבא אליהו. וכן איתא בזוה״ק פ׳ צו הנ״ל. יש לומר דאזיל לשיטתי׳, דיכולין להכריע ספיקות ע״פ נביא, כדאמרן].
>
> **ולפי האמור לעיל, יש לומר משום דסבירא ליה דאין אליהו יכול להכריע בספיקא דממונא היכא דאיכא הכחשה ומחלוקת כנ״ל [ומצאתי בסמ״ע חו״מ סי׳ ש׳ סק״ז, פי׳ ״עד לעולם״ ג״כ דר״ל עד שיבא אליהו ע״ש]. אמנם הרמב״ם (הל׳ מכירה פ״ו ה״ב) וכן בהלכות מלוה ולוה (פי״ו הי״א) כתב להדיא ״עד שיבא אליהו״. ולכאורה י״ל דאליהו קים לן בגוויה דלא משקר, נאמן אפילו עד אחד. ככתובות פ״ה ע״א.** ועיין רמב״ם הל׳ סנהדרין פכ״ד ה״א ע״ש ודו״ק. אמנם האמת היא דהרמב״ם פסק כחכמים בסוף עדיות הנ״ל, דאין אליהו בא אלא לעשות שלום בעולם. ע״ש בפיהמ״ש. וכן הוא להדיא ברמב״ם הל׳ מלכים פי״ב ה״ב שפסק כחכמים. וא״כ כיון שיעשה שלום, יודה כל

74. הרב בצלאל זאב שפרן חי לפני למעלה ממאה שנה וכיהן כרבה הראשי של העיר באקאו שברומניה.
75. שו״ת הרב״ז ח״ג חו״מ סימן צז.

אחד לחבירו, ולכן הוסיף הרמב"ם "או עד שיודה האחד לחבירו". וזה ברור.

הרב"ז שפרן מלמדנו יסוד גדול שאליהו הנביא אינו מגיע להכריע בספיקות ממוניים במקרים שבהם יש הכחשה ומחלוקת. אליהו מגיע רק כאשר ישנם ספיקות אובייקטיביים שאינם מוטלים במחלוקת. לכן בהלכות שאלה ופקדון (ה, ד) לא הזכיר הרמב"ם את אליהו כי שם יש מחלוקת והכחשה בין שני המפקידים (וברור שאחד מהם משקר), אלא כתב שהפיקדון חייב להישאר מונח "עד לעולם או עד שיודה האחד לחבירו". הסבר זה מיישב גם את לשון הרמב"ם בהלכות גזלה ואבדה (יג, ו) כיוון שגם בדין זה יש מחלוקת והכחשה בין שני בני אדם הטוענים שהאבידה שייכת להם (וגם כאן ברור שאחד מהם משקר). ולכן כתב הרמב"ם שהאבדה חייבת להישאר מונחת "עד שיודה האחד לחבירו או יעשו פשרה ביניהן".

אולם כאשר מדובר בספקות אובייקטיביים מצד האדם עצמו, כגון המוצא אבידה שהכריז ולא באו הבעלים (הל' גזלה ואבדה שם י), וכגון מי שמצא שטר בין שטרותיו שאינו יודע מה טיבו (הל' מלוה ולוה טז, יא) – אליהו נאמן כיוון שאין מחלוקת והכחשה בעניין, ולכן בשני מקרים אלו כתב הרמב"ם שיהיה מונח עד שיבוא אליהו, והוא יהיה נאמן אפילו כעד אחד לומר את האמת בספקות אלו.

אך אם כן, צריך לברר כיצד כלל זה מסתדר עם הלכות מכירה (ו, כ) ששם יש הכחשה ומחלוקת ובכל זאת הרמב"ם כותב "עד שיבוא אליהו"?

נראה שמקרה זה הינו מורכב ומיוחד ולכן הרמב"ם שילב בין סוגי ההוראות ומצד אחד כתב "עד שיבא אליהו", אך מצד שני גם כתב "ויהיו הדמים מונחים עד שיודו". אך עדיין צריך להבין את עומק העניין מדוע הרמב"ם הזכיר את אליהו? והרי אינו מכריע כשיש מחלוקת והכחשה!

3. אליהו מביא שלום בעולם

הרב״ז כותב שיש לעיין במשנה בסוף עדיות:

> אמר רבי יהושע מקובל אני מרבן יוחנן בן זכאי ששמע מרבו ורבו מרבו הלכה למשה מסיני שאין אליהו בא לטמא ולטהר לרחק ולקרב אלא לרחק המקורבין בזרוע ולקרב המרוחקין בזרוע. משפחת בית צריפה היתה בעבר הירדן ורחקה בן ציון בזרוע, ועוד אחרת היתה שם וקרבה בן ציון בזרוע, כגון אלו אליהו בא לטמא ולטהר לרחק ולקרב. רבי יהודה אומר לקרב אבל לא לרחק. רבי שמעון אומר להשוות המחלוקת. **וחכמים אומרים לא לרחק ולא לקרב אלא לעשות שלום בעולם שנאמר הנני שולח לכם את אליה הנביא וגומר והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבות** (מלאכי ג, כג-כד).

הרב״ז כותב שהרמב״ם הכריע לפי שיטת חכמים שאין אליהו הנביא בא אלא לעשות שלום בעולם (הל׳ מלכים יב, ב), ולכן לשיטתו אליהו אינו מכריע במחלוקות בין בני אדם בצורה ישירה, אלא הוא עושה שלום בעולם וממילא בני האדם ירגישו רצון פנימי להשלים זה עם זה ולהודות זה לזה[76]. אם כן, שתי האפשרויות המוזכורת בלשון הרמב״ם בהלכות מכירה (כ, ב) ״עד שיודו או עד שיבא אליהו״, הן היינו הך: ביאת אליהו לעולם מוציאה את הטוב שבבני האדם וגורמת להם להשלים ולהודות זה לזה. אך הרמב״ם סובר שהמוקדם מבין שניהם מועיל – אין צורך לחכות לביאת אליהו, אלא זה רק כמפלט אחרון שאינו מעכב, ואם יודו לפני ביאתו זה כמובן עדיף.

76. השווה לדברי הקובץ שעורים בבא בתרא אות תרמ: ״[דף קעב ע״א] ואם נאמן ע״א בכה״ג לברר מי הוא המפקיד, נראה דזה תלוי בדין אבידה, דלדעת הר״ן בפ׳ גיד הנשה, ע״א נאמן, ודעת הריטב״א בשם רבו, גיטין כ״ז, דאין ע״א נאמן, ומלשון המשנה יהא מונח עד שיבא אליהו משמע דאליהו נאמן לברר של מי הוא, ובדבר דצריך שני עדים לא מהני נביא, ואפילו משה ואהרן לא מהימני, ומוכח דע״א נאמן, ויש לדחות, דהכונה דכשיבא אליהו יודה הבע״ד בעצמו שיתבייש לכפור בפני אליהו״.

[לבירור חילוקים נוספים בין המקרים השונים המובאים ברמב"ם - ראה לקמן בנספח 2].

4. סיכום שיטת הרמב"ם

האם שיטתו של הרמב"ם דומה יותר לשיטתו של הריא"ז או לשיטתם של רבינו חננאל והרי"ף?

שיטתו של הריא"ז אינה מצריכה דווקא את הגעתו של אליהו בפועל אלא ניתן להניח את הממון שבספק עד שיוודע האמת. ולכן נראה ששיטתו של הרמב"ם דומה לשיטה זו ומנוגדת לשיטתם של רבינו חננאל והרי"ף שהצריכו שאליהו יגיע בפועל ויאמר למי הממון שייך, שהרי לשיטתו של הרמב"ם במקרים בהם יש מחלוקת והכחשה התפקיד של אליהו הוא מינימליסטי או אפילו סמלי - להביא שלום בעולם באופן כללי וממילא כל הבעיות הפרטיות תיפתרנה באופן עצמאי שבני האדם ישלימו ויודו זה לזה.

ישנה נקודה חשובה היוצאת מתוך שיטתו של הרמב"ם לפי ביאור הרב"ז והיא שבני האדם צריכים לפתור את מחלוקותיהם וסכסוכיהם בעצמם, הקב"ה אינו שולח שליחים לעשות זאת עבורם, ולכן אליהו אינו מכריע ספקות שיש בהם מחלוקות והכחשה בין בני אדם. אם בני האדם לא הצליחו להגיע להסכמה ופשרה ביניהם, עליהם לחכות עד לעתיד לבוא שאז אליהו יגיע ויעשה שלום בעולם. גם בתקופה נשגבה זו, לפי שיטת הרמב"ם, אליהו לא מתערב באופן ישיר בסכסוכי בני האדם, אלא מביא שלום בעולם. עיקר העבודה היא תמיד אצל בני האדם עצמם ובחירתם החופשית.

ד. לעשות כמעשה אליהו

בני אדם יכולים לעשות כמעשה אליהו

כאמור לפי חלק מן השיטות (הריא"ז, הרמב"ם) המושג "עד שיבוא אליהו"

אינו מתפרש שדווקא אליהו עצמו יגיע, אלא עד שהאמת תתברר ("עד שיודע האמת", "עד שיודו או עד שיבא אליהו"). כיצד האמת תתברר? ישנן מספר אפשרויות: אדם נוסף יכול להגיע ולהציג ראיות חדשות שיכריעו ביניהם, אחד מבעלי הדין יכול להודות שהממון אינו שלו, שני המפקידים (במקרה של המנה שלישי) יכולים להחליט לעשות פשרה ביניהם. כל האפשרויות הללו נקראות "עד שיבוא אליהו". יוצאת מכאן תובנה מרתקת: **בני אדם יכולים לעשות כמעשה אליהו**. כשם שאליהו יגיע בעתיד לברר את הספק, כך אם אדם מגיע ומציג ראיה חדשה המבררת את הספק – הוא עושה כמעשה אליהו ולכן נחשב שהוא כביכול אליהו הנביא. אם אחד מבעלי הדין מחליט לחיות את חייו לאור האמת ומודה שהכסף אינו שלו – הוא עושה כמעשה אליהו בכך שמברר את הספק ומתנוצץ בתוכו גילוי אליהו בשכל (כפי שנראה בהמשך). אם שני המפקידים מחליטים לעשות פשרה ביניהם הם עושים כמעשה אליהו בכך שמבררים את הספק ומתנוצצת בתוכם התכונה העתידית של אליהו שיבוא לעשות שלום בעולם.

האם מצינו מקורות לכך שבני אדם יכולים לעשות כמעשה אליהו ולהיחשב כביכול אליהו הנביא?

מי היה חרבונה?

מצינו סתירה בחז"ל לגבי הזהות של חרבונה; מצד אחד מצינו מקורות לכך שחרבונה היה שותפו של המן שהרי הוא ידע מה הגובה של העץ וכן על שאר תוכניותיו של המן, אלא שברגע האמת הוא ערק ממחנה המן ועבר למחנה אסתר ומרדכי[77]. אך מצד שני מצינו מקורות לכך

77. ראה מגילה טז, א: "ויאמר חרבונה וגו' אמר רבי אלעזר: אף חרבונה רשע באותה עצה היה, כיון שראה שלא נתקיימה עצתו – מיד ברח, והיינו דכתיב וישלך עליו ולא יחמל מידו ברוח יברח".

שחרבונה היה אליהו[78] (על שניהם נאמר 'זכור לטוב')[79]. ובכן מי היה חרבונה? האבן עזרא מיישב את הסתירה ואומר שחרבונה עשה כמעשה אליהו[80]. אמנם הוא לא היה אליהו הנביא עצמו, אך הוא היה במקום הנכון ובזמן הנכון ואמר את המילים הנכונות, ובמובן זה הוא היה כביכול אליהו הנביא שתכונתו לבשר בשורות טובות לעם ישראל. ואם כן, כל מי שגורם לבשורות טובות לעם ישראל עושה כמעשה אליהו[81]. החידוש של האבן עזרא שכל אחד יכול להדמות לאליהו לכמה רגעים – נכון לא רק לגבי הבאת ישועה לעם ישראל, אלא גם בהיבטים נוספים:

הרהורי תשובה – ניצוץ מגילוי אליהו

הרב קוק כותב בשמונה קבצים (ו, קלט) שהשאיפה של האדם להגיע

78. ראה פרקי דרבי אליעזר פרק נ: "באותה שעה מה עשה אליהו זכור לטוב, נדמה כחרבונה אחד מסריסי המלך". וראה ילקוט שמעוני אסתר רמז תתרנט: "רב אמר חרבונה זכור לטוב, ויש אומרים באותה שעה בא אליהו ז"ל ונדמה לחרבונה, אמר אדוני המלך יש עץ אחד בביתו מבית קדש הקדשים גבוה חמשים אמה יצוה המלך לתלותו". ראה אבן עזרא (אסתר ז, ט): "חרבונה – יש אומרים כי אליהו ז"ל נדמה למלך כדמות סריס". וראה אלשיך אסתר פרק ז: "והנה אמרו רבותינו ז"ל (ילקוט רמז תתרנט) כי חרבונה הוא אליהו שנדמה כאחד מן הסריסים והלא כמו זר נחשב אומרו אחד מן הסריסים, שיורה כי לא אליהו היה כי אם אחד מסריסי המלך ממש. אך אחשוב לדקדק בזה אומרו לפני המלך שהוא מיותר. אך יאמר ויאמר חרבונה אשר הוא אחד מן הסריסים לפני המלך כלומר כי לפני המלך במה שהוא אדם הרואה לעינים הוא אחד מן הסריסים, אך לא לפני ה', כי אין המלך רואה רק מה שנדמה לפניו כאחד מן הסריסים. ושמעתי מי שדקדק בזה שחרבונה שנזכר פה הוא בה"א בסוף תיבה ולא באלף כחרבונא הנזכר למעלה בין סריסי המלך, ועל כן הטיבו אשר דברו כי לא ראי זה כראי זה, ואפשר לבא אחריו ולמלא את דבריו כי הה"א שהיא חמשה רמז לחמש אותיות שבאליהו".

79. ראה תלמוד ירושלמי מגילה ג, ז: א"ר פנחס צריך לומר חרבונה זכור לטוב.

80. ראה אבן עזרא (אסתר א, י): "חרבונא – רבים פירשו שהיה חרבו של המן במהרה כי נא כמו עתה, גם יש במדרש שהיה אליהו, והטעם שדבר טוב ועשה כמעשה אליהו".

לשלימות והצער על פגימות הקטנות ביותר במעשים או במוסר "זה מתנוצץ בו כבר הופעת האור של גילוי אליהו באורח שכל". ומה השייכות לאליהו דווקא? הרב קוק מביא את הגמרא בסנהדרין (קיג, א) שרבי יוסי בר חלפתא אמר "אבא אליהו קפדן היה". הקפדנות היא השאיפה לשלימות גם במעשים הקטנים ביותר שהרי מי שקפדן מקפיד על כל דבר קטן. הקפדנות היא השאיפה לרומם את המעשים הקטנים. אם כן, כאשר האדם חש בעצמו רצון לתקן את המעשים הקטנים שאינם בשלימות, הרי זה ניצוץ של גילוי אליהו.

העצמת זכויותיהם של ישראל – גילוי אליהו

הרב קוק כותב בעולת ראיה[82] שבכל מוצאי שבת אליהו כותב את זכויותיהם של ישראל ולכן מי שעוסק בהעצמת זכויותיהם של ישראל הרי הוא מתדמה לאליהו. העצמת זכויותיהם של ישראל היא בסנגוריה על ישראל וכן בריבוי זכויותיהם של ישראל על ידי הגדלת לימוד התורה, עשיית חסד וקיום מצוות בישראל.

שלושה סוגים של גילוי אליהו בלימוד תורה

בתיקוני זוהר (זוהר חדש)[83] נאמר שישנם שלושה סוגים של גילוי אליהו בלימוד תורה:

81. ראה הרב קוק עולת ראיה ח"ב עמ' ריא.

82. ח"ב עמ' ריא.

83. תיקוני הזהר עח, א (מהד' וילנא תרכ"ז) עמ' 30: "קום אליהו לשבחא לעילת כל עילאין דאת תהא אקדים לכל נביאיא בדרא דמשיחא דאית למאן דאת עתיד לאתגלייא ליה מסטרא דנשמתיה בשכל דיליה ואית למאן דאת עתיד לאתגלייא ליה בחכמתיה ואית למאן דאת עתיד לאתגלייא ליה פנים בפנים מסטרא דגופיה"; וראה גם בהקדמת תיקוני הזהר (שם) עמ' א', וראה תיקוני זהר עם פירוש בניהו (ירושלים

א. גילוי אליהו בנשמה שבשכל – כאשר האדם מקבל הברקה פתאומית בלימוד תורה מבלי שעסק באותו זמן בנושא, הרי זה גילוי אליהו[84].

ב. גילוי אליהו בחכמה – כאשר האדם עוסק בסוגיה תורנית סבוכה ובמהלך הלימוד מתבררים לו הדברים ומחדש חידושים הרי זה גילוי אליהו[85].

ג. גילוי אליהו פנים אל פנים – כאשר האדם זוכה לראות ממש את אליהו וללמוד ממנו תורה, כפי שמצינו בחז"ל[86].

המהר"ל[87] כותב בהקשר לגילוי אליהו לרבי יהושע בן לוי[88] שבשני הסוגים הראשונים לעיל (גילוי אליהו בנשמה שבשכל ובחכמה), ייתכן שהאדם לא יידע שההבנות החדשות בלימוד הם גילוי אליהו והאדם יכול לחשוב שהכל ממנו[89],

תשי"ד) עמ' 6: "דלפעמים גם גילוי אליהו זכור לטוב יהיה לאיזה צדיק בדרך זה שיתלבש בשכלו ויכוין על האמת מאיליו כאלו שכלו אומר לו דבר זה".

84. ראה ב"ב יב, ב וברש"י ד"ה ולאו טעמא קאמר; עירובין מג, א ובביאורו של המהר"ל בנצח ישראל שם.

85. מסופר שבצעירותו הרב קוק ביקר בעיירה אושמינא אצל המקובל רבי מרדכי'לה רוזנבלט והם עסקו יחד בענייני קבלה נישאים. רבי מרדכי'לה נרעש מעומק השגותיו של הרב קוק ואמר לו "השגות עמוקות כאלה בקבלה בדור הזה? אין זה שהיה אצלו גילוי אליהו או מעין זה". הרב קוק השיב לו במאמר תיקוני הזהר כי ישנם כמה דרכי גילוי אליהו, וביניהם גם דרך השכל (שיחות הראי"ה עמ' קצא בהערה).

86. ראה מקורות רבים לגבי גילוי אליהו בדברי הרב ראובן מרגליות, שאלות ותשובות מן השמים (מוסד הרב קוק, ירושלים), עמ' לו ואילך.

87. נצח ישראל פרק כח.

88. סנהדרין צח, א

89. ראה שו"ת רב פעלים חלק ג – סוד ישרים סימן ד: "ברם בזאת אפשר להאמין שיהיה גילוי אליהו זכור לטוב בהשכל של הצדיק, דהיינו יתלבש ניצוץ מן אליהו זכור לטוב בעין השכל של הצדיק ויורה לו האמת, והצדיק אינו מרגיש בגילוי אליהו

אך ככל שהאדם גדול יותר הוא מבין שחידושי תורה הם באמת גילוי אליהו[90].

סיכום

במקרים מסוימים כשישנו ספק למי הכסף שייך, ההוראה היא "יהא מונח עד שיבא אליהו" (ב"מ לז, א). מה הכוונה?

נחלקו בשאלה זו הריא"ז מצד אחד ורבינו חננאל והרי"ף מצד שני. הריא"ז סובר שכאשר נאמר "עד שיבא אליהו" הכוונה היא: "עד שיוודע האמת". אולם לפי רבינו חננאל והרי"ף הכוונה היא שאליהו הנביא עצמו יגיע ויאמר למי הכסף שייך.

אך צריך להבין לפי שיטת הריא"ז, מדוע חז"ל אמרו "עד שיבא אליהו" ולא אמרו בפשטות "עד שייודע האמת". מדוע צריך להזכיר את אליהו?

זכור לטוב בשכלו, אלא חושב שהוא משיג האמת בשכלו, ובאמת אינו כן אלא הוא משיג הדבר ע"י התלבשות ניצוץ מן אליהו זכור לטוב בשכלו".

90. ספר נצח ישראל פרק כח: "כי פעמים הרבה היה אליהו מגיד דברים לאחד, ולא ידע האדם מאין באו לו הדברים, והיה נדמה לו כאילו הדברים היה לו מעצמו, ואינם אלא דברי אליהו שהגיד לו הדברים. וכן מוכח קצת במסכת ערובין (מג, א) גבי הני שמעתתא שנאמרו בבי מדרשא, וקאמר מאי לאו דאמרינהו אליהו. והרי לא ידעו אותם אשר הם בבית המדרש מי אמרם, כי באו בדעתם הדברים ההם, ולא ידעו מי אמרם. וחכם גדול כמו רבי יהושע בן לוי, יודע היה שהשגה הזאת מן אליהו זכור לטוב, והיה אליהו זכור לטוב מגיד לו סתרי חכמה". וראה לגבי דברי המהר"ל גם את דברי רבי צדוק הכהן מלובלין בפרי צדיק (וישב ה) שכתב שחידושי תורה הם בבחינת גילוי אליהו. בהקשר לדברי המהר"ל שמי שגדול בתורה מבין שהשגותיו אינן ממנו אלא מתנה מן השמיים, ראוי להזכיר שנאמר בפרקי אבות "אם למדת תורה הרבה, אל תחזיק טובה לעצמך, כי לכך נוצרת". הגדלות בתורה היא סיעתא דשמיא ולכן הבעלות על דברי תורה אינה של האדם, אלא של הקב"ה.

הרב"ז שפרן מביא את דברי המשנה בעדיות שאליהו הנביא עתיד להגיע "**לעשות שלום בעולם**", ומסביר שכאשר נאמר "יהא מונח עד שיבא אליהו" אין הכוונה בהכרח שאליהו עצמו יודיע למי הכסף שייך, אלא שכאשר אליהו יגיע הוא יביא שלום לעולם וזה ישפיע לטובה על בני האדם והם יודו אחד לשני. דברי הרב שפרן מסבירים מדוע הריא"ז הזכיר את אליהו ולא אמר בפשטות "עד שייודע האמת", כי הגעת אליהו סוללת את הדרך לבני האדם להודות על האמת כדי לעשות שלום ביניהם.

כאשר בעל הדין מודה על האמת, הוא עושה כמעשה אליהו כי הוא מסייע לאמת להתברר. אם שני בעלי הדין מחליטים לעשות פשרה ביניהם, הם עושים כמעשה אליהו ומסייעים לשלום לשכון בעולם. אנו רואים מכאן דבר פלא: בני אדם יכולים לעשות כמעשה אליהו.

כך מצינו לגבי שאלת זהותו של חרבונה הזכור לטוב. לפי האבן העזרא הוא אמנם לא היה אליהו הנביא עצמו, אך הוא עשה כמעשה אליהו בכך שסלל את הדרך לישועת עם ישראל.

***

נסיים בסיפור המיוחס לבעל שם טוב: מעשה בתלמידו של הבעש"ט שהשתוקק כל ימיו לפגוש את אליהו הנביא. יום אחד אמר לו הבעש"ט שעליו לנסוע לעיירה מינסק, לקנות שם חבילת אוכל ביד נדיבה, להגיע לבית מסוים בקצה העיירה, ושם יפגוש את אליהו הנביא. החסיד דפק בדלת של הבית, ואשה עם ילדיה פתחה את הדלת. הוא שאל אם יוכל להתארח בשבת אך היא אמרה שבעלה חולה ואין להם מספיק אוכל לשבת. החסיד נתן לה את חבילת האוכל ואורו פניה. במהלך כל השבת החסיד חיכה לאליהו הנביא אך לא זכה לראותו. לאחר השבת חזר החסיד לבעש"ט וסיפר לו את הסיפור. הבעש"ט אמר שעליו לנסוע

שנית לקראת שבת הבאה ולעשות בדיוק את מה שעשה, לקנות אוכל ביד נדיבה ולחזור לאותו הבית ושם בוודאי יזכה לפגוש את אליהו. החסיד קנה את האוכל ועמד לדפוק על דלת הבית ולפתע שמע את הילדים בוכים "אמא, אנחנו רעבים! אין לנו אוכל לשבת!", האמא אמרה להם "כשם שאליהו הנביא הגיע אלינו בשבת שעברה ודאג לנו, הוא בוודאי יגיע גם השבת". החסיד החזיק את חבילת האוכל בידו והבין שלמעשה הוא היה בבחינת אליהו הנביא עבור משפחה זו[91].

91. Eliezer Shore, Meeting Elijah: True Tales of Eliyahu HaNavi (Tehiru, Jerusalem, 2020), p. 228-230; Rabbi Yechiel Spero, Touched by Their Faith (ArtScroll Mesorah, New York, 2014), p. 134-137.